

לשוננו לעם

עורך: חיים א' כהן

מתוך

כרך נג, תשס"ב

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

יוסף יהלום

תרבות הכתב וכתובת התרבות של יהדות ספרד

מפעל הפאליאוגרפיה העברית: אסופות כתבים עבריים מימי הביניים,
כרך ב: כתב ספרדי, בעריכת מלאכי בית-אריה ועדנה אנגל,
האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים תשס"ב
מבואות: עמ' א-ל; לוחות: 1-209; מפתחות: עמ' לא-מד; חלק אנגלי: עמ' I-XVII.

הכרך הגדול הזה, השני בסדרת האסופות של כתבים עבריים מימי הביניים, מוקדש לטיפוס הכתב הנפוץ ביותר בימי הביניים במרחבי התפוצה היהודית, הכתב הספרדי. החיבור מעמיד בפני הקורא המתעניין כלי השוואה שימושי לשם זיהוי טיפוס כתב ולשם הערכת זמנם על סמך עימות עם כתבי יד טיפוסיים נושאי תאריך. חובב הספר העברי ימצא כאן שפע מרהיב של דוגמאות מתוך כתבי היד היהודיים העתיקים מתחום תרבות הספר הספרדי, שנפוצו ונתפזרו בספריות רחוקות בעולם, מפטרבורג במזרח ועד ניו־יורק במערב, דרך ברלין ומינכן, פריס ולונדון, אוקספורד וקמברידג'. שלא כמו חקר הכתב הלטיני בספרד אשר יוכל להסתפק בחומר המצוי בספריות ספרד בלבד, אין בכרך שלפנינו אלא דוגמה בודדת אחת לכתב ספר שהועתק בספרד (סרגוסה 1253) והנמצא כיום על אדמת ספרד (סלמנקה). הנוכחות היהודית בספרד נחלשה כמובן ביותר בעקבות הרדיפות הקנאיות של שנת קנ"א (1391) והגירוש הסופי (1492). יש לזכור מכל מקום שפעילות ההעתקה של ספרים עבריים בספרד הייתה חזקה כל כך עד שלא נפסקה גם לאחר הגירוש, והפעם, באופן מפתיע, בידי מומרים – יהודים בעלי חינוך שהתנצרו בבגרותם ונשארו בספרד לאחר הגירוש. מצבות חיות אלה לתרבות העבר עוד המשיכו להעתיק ספרים עבריים על אדמת ספרד לאורך המחצית

* נתפרסם לראשונה ב"הארץ", "תרבות וספרות", ביום י"ב במרחשוון תשס"ג (18 באוקטובר 2002)

הראשונה של המאה השש־עשרה. מן המפורסמים שבהם הוא אלפונסו די־סמורה שהעתיק למשל בעיר אלקלע ד־הינריס (בסביבות מדריד) בשנת 1519 מספרי יוסף אבן־כספי (פרשן מקרא ספרד). כתב היד מוצג בצורה מהודרת בחיבור על פי מקומו הכרונולוגי היאה לו, בין כתבי היד של ראשית המאה השש־עשרה.

כתוצאה מן ה"היסטוריה" המיוחדת של יהודי ספרד נעלמו כמובן לא רק ספריהם מעל אדמת ספרד, אלא גם הם עצמם. לפיכך הגדרתו של הכתב הספרדי אינה גאוגרפית גרידא, כי אם צורנית וסגנונית. טיפוס הכתב הספרדי נהג בכל מיני גיוונים וגלגולים באזורים רחבי ידיים שמסביב לאגן הים התיכון ובכל המקומות שמעתיקים ספרדיים הגיעו אליהם.

כיאה לחברה יהודית מלומדת רבים מן המעתיקים היו אף מחברים בעצמם, ומכל מקום אין להבחין בהבדלים ממשיים בין כתיבותיהם של מעתיקים שכירים לאלו של המעתיקים לעצמם, ששיעורם היה גבוה בחברה היהודית. יתר על כן, שיעור כתבי היד הכתובים בכתיבות ספרדיות מכלל כתבי היד המתוארכים מגיע כמעט לכדי שליש, והוא מעיד על מידת התפשטותו של כתב זה, כשם שהוא מעיד על מידת האוריינות בקרב המשתמשים בו ועל רמתם האינטלקטואלית.

באסופה נכלל מגוון מייצג של דוגמות כתב מתוארכות עד שנת 1540 המסודרות סידור כרונולוגי. כל כתב יד שהובא מוצג בשני לוחות זה מול זה: לוח של עמוד לדוגמה מתוך כתב היד ולוח של אלף־בית שהופק מן הכתב. הנתונים הביבליוגרפיים הכלולים בעמוד האלף־בית כוללים את תאריך העתקתו של כתב היד ואת מקום ההעתקה (אם הוא ידוע), זיהוי המעתיק ותוכן כתב היד. המפתחות המפורטים שבסוף הכרך מתייחסים לשמות המעתיקים ולמקומות ההעתקה, אבל אינם מתייחסים לחיבורים, למחבריהם ולמתרגמים. חיסרון זה אינו מקרי. העריכה המקצועית של הכרך מתמקדת בצד הפלאוגרפי של צורת הכתב ובמרקם הכתיבה ולא דווקא בתוכן, שנחשב לדעת המהדירים מקרי. עם זאת יש לזכור שמתוך כאלף כתבי היד הספרדיים המתוארכים ששרדו מוצגים בכרך שלפנינו למעלה ממאתיים, ועל אף המקריות של כלל החיבורים ששרדו, יש לראות אף במאתיים כתבי היד שבאסופה נציגים ראויים המשקפים משהו מן ההשכלה הרחבה והעניין האינטלקטואלי שגילתה החברה שצרכה כתבי יד כאלה ושכמותם בתרבות זמנה, הכללית והיהודית כאחת.

מן המפורסמות היא הנטייה המיוחדת שגילו יהודי הרנסאנס בראשית תקופת הדפוס אל חקר הרפואה ואל ההתעסקות בה. רבים מאלה היו בעלי השכלה ספרדית מובהקת. אין זה מקרה, כמובן, שבשנת 1484 מעתיק לעצמו

ברגיו די־קלבריה אשר בדרום איטליה, אדם הקורא לעצמו "אלעזר פרנס צעיר המתלמדים ברפואה", חלקים מן הקאנון הרפואי הגדול של אבן סינא. בתקופה זו כבר נודע החיבור בעברית בתרגומו של "נגיד המעתיקים" ("אביר המתרגמים") נתן המאטי אשר השלים את מלאכת התרגום ברומא כמאתיים שנה קודם לכן. באותו זמן בערך (1495) מעתיק לעצמו מתלמד אחר בקרימה (Crema) אשר בצפון איטליה את אותו חיבור בתרגום־עיבוד של יוסף הלורקי. בסוף המאה החמש־עשרה נודע הקאנון של אבן סינא כספר הגדול ביותר בהיקפו מכלל דפוסי הערש הראשונים בעברית (נפולי 1491).

באמצעות העברית היו הרופאים היהודים בימי־הביניים יכולים להשתלם בכל מקצועות הרפואה. יהודים אף שימשו כמתווכים בהעברת הידע הרפואי החשוב מתרבות האסלאם הערבית ללטינית של בתי הספר לרפואה באירופה. מכל מקום הייתה הספרייה הרפואית היהודית באירופה של ימי־הביניים עשירה בהרבה מזו הכללית, ובתי הספר לרפואה בארצנו יכולים אך להתקנא בעליונות הזאת. בעריכות שונות נודעו חיבורי הרפואה גם בתוך היהדות, ומי לנו גדול מן הרמב"ם בעל "פרקי משה" ברפואה, חיבור ערבי־יהודי אשר נודע בתרגומו העברי של נתן המאטי, ואשר מיוצג בכרך שלפנינו בשני כתבי יד (לוחות 77, 132).

בתחום התרבות היהודית עומד כאן כמובן בראש, לאחר התנ"ך ומפרשיו, הקודקס ההלכי הגדול "משנה תורה", מעשה ידיו של הנשר הגדול, המיוצג כאן בשנים־עשר כתבי יד, לצד ספר הפילוסופיה שלו "מורה נבוכים", בתרגום שמואל אבן־תיבון, המוצג כאן בחמישה כתבי יד. מבין הפרשנים תופס מקום בראש, בשישה כתבי יד, פירושו של רש"י למקרא והפירושים שנכתבו על פירושו. כתבי היד של הפירוש לתורה של הפרשן האשכנזי השפיעו על עיצוב האות של ספר הדפוס המתוארך הראשון שנודע בעולם הספר העברי: רש"י לתורה, רגיו די־קלבריה 1475. כאן נולד לראשונה בדפוס הכתב הספרדי המפורסם ביותר עד ימינו, הוא הכתב המכונה מאז, באופן פרדוקסלי, "כתב רש"י"; זהו כתב הפרשנות המלווה את האות המרובעת בשולי הדף של ספרי היסוד היהודיים, ובהיותו ממצע בצורתו בין האות המרובעת ובין האות הרהוטה הוא מתקרא "בינוני". משום מה רבים מתלמידי מדעי היהדות הבאים מרקע כללי רואים היום בכתב הנפוץ הזה מכשלה העומדת בדרכם אל ההתמודדות עם טקסטים יהודיים.

דוגמאות קדומות של הכתב הבינוני הזה מיוצגות בחיבור שלפנינו בכמאה לוחות. מאה הלוחות האחרים מחלקים ביניהם באופן שווה כמעט את פתיחת הכרך (כתב ספרדי מרובע) ואת חתימתו (כתב ספרדי רהוט). החטיבה האמצעית והרחבה ביותר כוללת את הלוחות 63–161 המייצגים את הכתב הבינוני.

התקופה הקדומה של כל סוג וסוג, לפני שהתגבש כתב הספר הספרדי במאה השתים-עשרה, מיוצגת על ידי מסמכים מן הגניזה הכתובים בכתב האישי של כותבי מכתבים ומסמכים, אשר פעלו במגרב ובסיציליה ואף במצרים גופה. בשכבה זו מצויות בין השאר תעודות אוטוגרפיות שיצאו מתחת ידם של אישים כמו ר' יהודה הלוי (לוח 168) ור' משה בן-מימון (לוח 169). התעודות הקדומות שמספרד גופה נשתמרו בעיקר בקתדרלות של הצפון הנוצרי והן כוללות שטרי מכר דו-לשוניים לטיניים-עבריים (לוח 65). הכתב העברי בתעודות אלה קשור עדיין בסגנונו לסגנון הכתב הידוע ממסמכים מאוחרים יותר באירופה הנוצרית, כאשר ברקע שלטה הכתיבה הלטינית.

הכתב הספרדי שנתגבש ונתקבע בדרום האנדלוסי של ספרד, עלה וצמח במגרב באזורים שבהם שלט האסלאם ותרבות הכתב הערבית. סופרים האמונים על הכתב הספרדי מצאו את עצמם בעקבות הרקונקיסטה (הכיבוש מחדש של ספרד) תחת שלטון נוצרי, והכתב העברי שלהם כמו גם התרבות החומרית של אומני בנייה מוסלמים (מוֹדֶחֶרִים) כבשו לעצמם מקום של כבוד בטעמה הנחות של האוכלוסייה האירופית המקומית, היהודית והנוצרית. באופן כזה השתלט הכתב הספרדי גם באזורי הצפון שהלכו ונכבשו מחדש מידי המוסלמים, ואשר יהודים נהרו אליהם בהמוניהם מן הדרום האנדלוסי ההולך ומצטמק. מן הצפון הנוצרי עוד המשיכו מעתיקים ספרדים צפונה, ורישומי של הכתב הספרדי ניכר לפחות מראשית המאה השלוש-עשרה גם באזורים שמעבר להרי הפירנאים. עם התגברות הקנאות והגירושים פנו סופרים ספרדים מזרחה. הם השאירו את רישומם הברור בראש ובראשונה בתרבות הספר באיטליה, וכמחצית מכתבי היד המתוארכים שנכתבו שם במאה החמש-עשרה נכתבו בידי מהגרים ספרדים. ברבות הימים כאשר המשיכו המהגרים הספרדים בדרכם מזרחה, הם חזרו אל כור מחצבתם המוסלמי, בתחום האימפריה העות'מאנית. בסופו של דבר השלים באופן כזה כתב הספר הספרדי את מעגל נדודיו שהתחיל במגרב המוסלמי, בשובו אל אזורי השפעה מוסלמיים במזרח.

חוב גדול חבה תרבות הספר העברית לעורכי הכרך המלומדים על שיקוליהם הטובים בבחירת כתבי היד, על טוב טעמים בהצגת העמודים המייצגים מתוך כתבי היד, ומעל לכול על מסות הפתיחה המאלפות, המבוססות על מחקר רב שנים והמלמדות אותנו פרק רב משמעות בתרבות הכתב ואף בכתביבת התרבות הספרדית.